

JAN SKOCZYŃSKI

IDEOLOGIJA *VERSUS* RELIGIJA:
KELETAS PASTABŲ APIE
MARIANO ZDZIECHOWSKIO
ANTITOTALITARIZMĄ

Pirmoji mintis, atėjusi į galvą gavus kvietimą į šią konferenciją, buvo abejonė, ar Zdziechowskis apskritai vartojo „totalitarizmo“ sąvoką ir – kas su šia mintimi glaudžiai susiję – ar buvo antitotalitaristas? Šis žodis, atrodo, jo raštuose pavartojamas atsitiktinai. Taigi kyla klausimas, ar ką nors, kas nevartojo tokios sąvokos, galima laikyti totalitarizmo priešininku? Teigiamai atsakius į šį klausimą, Zdziechowską būtų lengviau priskirti prie nominalistų, tačiau juk jis buvo visiškai realistas – bent tuometės politikos vertinimo (šiek tiek mažiau savo politinių projektų!) aspektu. Tačiau pradėjus nuo keletu terminologinių pastabų.

Idėjos istoriografijoje K. Popperio dėka jau keletas dešimtmečių egzistuoja požiūris, jog XX a. totalitarinių sistemų šaknys siekia Platono filosofiją. Tačiau XIX a. „totalitarizmo“ sąvoka dar nežinoma¹. Taip pat ir pamatinio šios sąvokos žodžio – „totalizmas“ istorija dar trumpa; pirmieji jį vartoti pradėjo fašizmo teoretikai Italijoje – G. Gentile, vėliau pats dučė Benito Mussolini; galiausiai – antifašistai. Minėtoji sąvoka rečiau buvo vartojama Vokietijoje, nors pirmoji distinkcija – kokybinis ar kiekybinis totalitarizmas – pasirodė viename Carlo Schmitto² 1931 m. Berlyne publikuotų darbų. Nuo II pasaulinio karo iki šių dienų sąvoka „totalitarinis“ reiškė pirmiausia vienos partijos valdymą, o vėliau ir politinę santvarką, kurioje kontroliuojamos beveik visos gyvenimo sritys. Politologai ir filosofai nesutaria dėl visuotinio totalitarizmo kaip santvarkos formos apibrėžimo.

¹ Plg. M. Walczyk, „Idee polityczne Platona a totalitaryzm, czyli o nadużywaniu pewnego pojęcia“, *Civitas*, Nr. 2, 1998, p. 119, 136.

² *Hueter der Verfassung*.

Vieni (C. Friedrich) išskiria penkis, kiti (Z. Brzeziński) – šešis totalitarinės valstybės požymius. Šios santvarkos ypatybių sąrašas kartais yra ilgesnis, kartais – trumpesnis, pavyzdžiui, J. Linzas nurodo tik tris: vienos partijos valdymą, ideologijos turėjimą ir visuomenės mobilizaciją, taip pat ir naudojant terorą³. Tokiame kontekste anais laikais sunku būtų buvę kalbėti apie „totalitarinius režimus“: šios formuluotės dar nebuvo politologų kalboje; čia galiojo senosios sąvokos, tokios kaip: tironija, despotizmas arba kiek naujesnė – diktatūra.

Totalizmas ir vėlesnis *totalitarizmas* kilęs iš lotyniškojo *totus*, reiškiančio *visas, išstis, nepaliaujamas, absoliutus*⁴. Zdziechowskio raštuose arčiausiai šio turinio yra „bolševizmo“, laikomo „totalitarizmo atmaina“, sąvoka⁵. Bolševizmą autorius sieja su tam tikru „rusų charakterio“ bruožu – maksimalizmu, apie kurį rašė: „žymiausias, labiausiai į akis krintantis rusų sielos bruožas yra jos maksimalizmas, šiandien vadinamas bolševizmu. <...> Tuo tarpu maksimalizmas viską redukuoja į dilemą: viskas arba nieko. Taigi moralės srityje – tai absoliuti tobulybė; socialinėje srityje – absoliuti laimė žemės rojuje, kur kiekvienam žmogui bus užtikrinta galimybė plačiai naudotis visomis gyvenimo gėrybėmis; pagaliau politikos srityje – absoliutus pasaulio valdymo universalizmas“⁶. Šiuos žodžius jis rašė 1919 m. knygos „Wpływy rosyjskie na dusze polską“ (*Rusų įtaka lenko sielai*) Pratarinėje. Gerai į šiuos žodžius įsiskaičius matyti, kad jie yra vienas taikliausių būsimo „totalitarizmo“ apibrėžimų; autorius šios sąvokos turinio nesusiaurina iki *stricte* politinių klausimų. Tema plėtojama ten pat esančio esė pavadinimu „Antynomie duszy rosyjskiej“ (*Rusų sielos antinomijos*), skirtame Nikolajaus Berdiajevo rašytinei kūrybai. Rusų maksimalizmo (bolševizmo) pradmenų Zdziechowskis ieško apokaliptiniame rusų mesianizme, toks buvo slavofilizmas, orientuotas ne tiek į pasaulio tikrovės gerinimą, kiek į jos pertvarkymą. Tokio mąstymo pėdsakų jis aptinka būtent Berdiajevo veikaluose, esą jo mintis „turi apokaliptinį atspalvį, ji išplaukia iš nekantravimo pamatyti Dievo karalystę čia pat, žemėje, savomis akimis.

³ „Totalitarian and Authoritarian Regimes“, in: *Handbook of Political Sciences*, t. 3, 1975.

⁴ Plg.: *Mały słownik łacińsko-polski*, red. J. Korfanty, Warszawa, 2001, p. 614; *totus, a, um*.

⁵ Plg.: Z. Opacki, *Między universalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk, 2006, p. 116.

⁶ M. Zdziechowski, *Wpływy rosyjskie na dusze polską*, Kraków, 1920, p. 6.

<...> Berdiajevas yra geocentrikas dvasine šio žodžio prasme⁷. Aptardamas „kosmologijos“ sąvoką, Zdziechowski atkreipia dėmesį, jog rusų mintis mėgina apriboti žmogaus horizontus ir viską redukuoti į grynai žemiškus reikalus, atimti iš jo transcendenciją. Jis cituoja tokią Berdiajevo mintį: „Rusas trokšta nei daug, nei mažai – visiško gyvenimo perkeitimo ir pasaulio išganymo; tai yra šios rasės bruožas...“ Ir taip ją komentuoja: „Betgi ar troškimas gelbėti pasaulį suteikia garantiją, jog tai bus sugebėta padaryti? Ar susidūrus su realybės siaubu jis netaps bevaisiu fantazavimu arba dar blogiau – visa naikinančių nihilizmo ekscesų siutu?“⁸ Bolševikų praktikoje viršų paėmė „naikinantį pasaulio nekentimo siutas“, o ne „kvietistinis potraukis žvelgti į gyvenimą savo svajonės akimis“⁹. Totalitarizmas yra europinės minties vaisius, bet Zdziechowski taikliai nurodė jo rusiškas šaknis, be to, atsižvelgiant į tai, kada buvo parašytas nagrinėjamas esė, reikia pabrėžti, kad jis padarė tai vienas pirmųjų, dar prieš Vakarų pasauliui suvokus, jog toks reiškinyz egzistuoja. Zdziechowskio tonas čia dar yra ramus ir analitinis.

Visiškai kitokia poetika dvelkia jo aistringų publicistinių straipsnių rinkinyje „Od Petersburga do Leningrada“ (Nuo Peterburgo iki Leningrado)¹⁰, kur bolševizmas minimas tiek rašinių pavadinimuose, tiek jų turinyje. Ir nors ši sąvoka kaip Rusijos revoliucijos metodų sinonimas dar saikingai vartojama XX a. istoriografijos ar politinės filosofijos darbuose, bet lenkų autorius jau išvelgia jos deskriptyvią vertę. Panašiai, kaip ir jo bendraamžis filosofas Marianas Massoniusas (1862–1945), kuris 1921 m. Poznanėje perskaitė, o vėliau paskelbė pranešimą „O bolszewictwie“ (Apie bolševikiškumą), analizuojantį socialinius ir ekonominius revoliucijos padarinius. Ši publikacija nebuvo pastebėta, net nepaminėta „biobibliografinėje informacijoje, skirtoje <...> Massoniusui nuo pat šio teksto paskelbimo“¹¹. Tačiau kad nebūčiau apkaltintas moksliniu polonizmu, paminėsiu dar vieną žymųjį mąstytoją – Bertrandą Russellį, visiems žinomą monumentalaus veikalo „Principia Mathematica“ bendraautorį, kuris metais anksčiau kaip

⁷ *Op. cit.*, p. 22.

⁸ *Op. cit.*, p. 30.

⁹ *Op. cit.*, p. 42.

¹⁰ *Wilno*, 1934.

¹¹ Plg.: A. Kołakowski, Įžanga knygai „Marian Massonius, O bolszewictwie“, *Kronos*, Nr. 4/2007, p. 221.

Massoniusas parašė puikią, nors ilgai ignoruotą¹² tiek anuomet, tiek dabar knygą „Teoria i praktyka bolszewizmu“ (Bolševizmo teorija ir praktika). Ši knyga buvo jo kelionės į Rusiją vaisius. Šiandien kalbant apie šį darbą, kurį parašė loginių epistemologijos pagrindų kūrėjas, įvertinamas jo „pranašišku analizių taiklumas“¹³.

Aptardamas sąvoką „komunizmas“, kilusią iš lotyniško būdvardžio *communis*, pagal turinį labai artimą „totalizmui“, nes reiškia: bendro pobūdžio, visuotinis, universalus, bendras¹⁴; Zdziechowski pateikia tokį valstybei ir bendruomenei išplėtotą komunizmo apibrėžimą: tai yra „integralusis, bekompromisis socializmas, kuris nesiskaito su realybe, o tikslo siekia per skubotą revoliuciją ir naikinimus...“¹⁵ Autorius puikiai suvokia abiejų sąvokų ideologinį pobūdį ir teigia, jog tiek bolševizmo, tiek komunizmo sąlygomis ideologija atlieka religijos funkciją.

Taigi šios dvi sąvokos Zdziechowskio vartojamos kaip totalizmo (*vel* totalitarizmo) sinonimai. Nagrinėdamas totalitarizmą autorius pirmiausia kalba apie reiškinių **šaknis**, o vėliau – **padarinius**. Šio reiškinių šaknis jis sieja su Bizantijos civilizacija ir bizantine ideologija, kur valstybė dominavo prieš individą. Rusijoje ši ideologija, patirština totorių jungo atminimu, sustiprino kolektyvizmo tendencijas. Nustota skaitytis su individu; jį pakeitė „... milijonus kojų ir rankų turinti pabaisa“¹⁶.

Kitas totalitarinių sistemų šaltinis, jo manymu, buvo demokratinių tendencijų XX a. stiprėjimas daugelyje visuomenių ir valstybių. Vadinajamą demokratine idėją autorius susiejo su politiniu liberalizmu, sukurtu individo laisvės bei teisinės lygybės pagrindu.

Tačiau su idėjomis kartais nutinka taip, jog jos išsikvepia ir virsta savo pačių priešingybėmis. Zdziechowskiui demokratijos riba ir paneigimas yra įvairios ochlokratinių santvarkų formos, kai valdžią įgyja minia, prastuomenė. Būtent tai ir yra bolševizmas bei komunizmas, kartu su tarpinėmis formomis: etatizmu ir socializmu. Autorius suvokia, jog nors demokratijos idėja išaugo grynai iš artimo meilės paskatų, tikėjimo gera

¹² Taip apie ją rašo J. Gray straipsnyje: „Następni do rajų“, in: *Rzeczpospolita*, Nr. 253, 2006.10. 28, priedas „Plus minus“

¹³ J. Gray, *op. cit.*

¹⁴ Płg.: *Mały słownik łacińskiego-polski*, p. 126.

¹⁵ M. Zdziechowski, *Wybór pism*, Kraków, 1993, p. 455.

¹⁶ M. Zdziechowski, *Od Petersburga...*, p. 62–63.

žmogaus prigimtimi, tačiau ji neišlaisvino jame esančio didingumo, o iškėlė tik tai, kas vidutiniška. Individų gyvenimui ėmė taikyti šablonus ir banalybę, socialiniam gyvenimui – demagogiją ir politinį bukaprotiškumą. Tokio neigiamo mechanizmo padarinys yra, sakysim, taisyklė, kad per demokratines revoliucijas, skelbiančias liaudies suverenumą, valdžią paprastai perima partijų veikėjai. Manipuliuodami sociotechnika, jie paprastai siekia savo partikuliarinių, o ne bendrųjų interesų.

Nepamirškime, jog demokratinės idėjos evoliuciją Zdziechowski tyrė dar anksčiau, negu ji virto neigiamu reiškiniu Rusijoje. Jis analizavo socialistinius judėjimus ir šūkius Europoje ir Lenkijos žemėse XIX ir XX a. sandūroje. Pastebėjo jų sektantizmą, fanatizmą, amoralumą, abejingumą tautiniams reikalams (kurie tuomet buvo vieni svarbiausių) bei su juo susijusį kosmopolitizmą, vėliau pavadintą internacionalizmu. Tad jis pagrįstai galėjo 1934 m. rašyti: „... savo jėga, geležinės padarinių logikos jėga socializmas tiesia kelią komunizmui, o komunizmas – diktatūrai, tačiau nebe proletariato, o tų, kurie pajungė proletariatą“¹⁷. Tad sovietinis komunizmo variantas tapo visiška demokratinės idėjos priešingybės išraiška.

Tačiau Europos XX a. I pusės totalizmo veidas buvo ne tik rusiškas. Už Lenkijos vakarinės sienos sparčiai augo jo vokiška, fašistinė atmaina. Ir vėl – termino „fašizmas“ Zdziechowskio tekstuose neraskime, nors, autoriaus suvokimu, tai esąs dar vienas negatyvios idėjos pavyzdys, demokratinio valdymo formos degeneracijos padarinys. Taip nutiko veikiausiai dėl jo prisirišimo prie senosios Aristotelio terminologijos. Vokiečių fašizmas jam yra dar vienas ochlokratinės santvarkos pavyzdys. Jis rašo: „Šiandien su nerimu žvelgiu į Vokietiją. <...> Ji įniršusi iš nuoskaudos, piktumų, keršto troškimo; ji linkusi pragarui parduoti didžiosios tautos sielą, būti mirties įrankiu, Maskvos avangardu“¹⁸. Tačiau prieš pat savo mirtį Zdziechowski vokiečių nacionalinį socializmą pavadino „masinės, tačiau trumpalaikės prigimties egzaltacijos išraiška“¹⁹. Prasidėjus II pasauliniam karui, Vokietijai okupavus Lenkiją, o po to kilus vokiečių ir sovietų karui buvo galima

¹⁷ *Op. cit.*, p. 128; „W ustroju ochlokratycznym, ochlos czyli niezróżnicowano, bezformna, nieuświadamiona masa staje się narzędziem jednostek, czyli klik, które umiały wykorzystywać jej instynkty i upodobania“, in: M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości*, Wilno, 1939, p. 166 (Išleista po mirties).

¹⁸ Płg.: M. Zdziechowski, *Napoleon III*, Kraków, 1931, p. 258, taip pat brošiūrą, „Niemcy. Szkic psychologiczny“, Warszawa, 1935.

¹⁹ M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 125.

nesutikti su tokia mąstytojo mintimi. Tačiau žvelgiant iš šių dienų perspektyvos reikia pripažinti, kad jis buvo teisus: fašizmas pasibaigė Vokietijai kapitulavus 1945 m., tuo tarpu įvairios bolševikinio valdymo mutacijos gyvavo Europoje iki paskutinio praėjusio amžiaus dešimtmečio pradžios.

Anot Zdziechowskio, viena iš priešingybių, į kurias pateko „demokratijos idėja“, buvo valstybės įtakos stiprinimas, t. y. „viešojo gyvenimo etatizavimas“²⁰. Ūkinėje veikloje įsivyravo valstybinis kapitalizmas, iškilęs privataus kapitalo pagrindu, dėl to valstybė tapo kartu ir gėrybių gamintoja, ir jų skirstytoja. Komunizmo sąlygomis valstybės aparatą dubliavo partinis aparatas. Valstybės viešpatavimas, visų sričių kontroliavimas pirmiausiai ribojo individo laisvę, o dar svarbiau, kad buvo apatijos, bejėgiškumo, „sielų ir charakterių niveliavimo“²¹ šaltinis. Prie to pridėję „socialinę niveliaciją, visišką turimų materialinių gėrybių ir visų socialinių teisių lygiavą“²², turėsime socialistinę santvarką – pirmąją totalitarinės santvarkos formą.

Tokių santvarkų sociotechnika rėmėsi ne tik teroru ir prievarta. „Iš valdžios įrankio, – rašė Zdziechowskis, – terorizmas tapo sistema, planiniu prievartos taikymu visose gyvenimo srityse, žmogžudystės apoteozė“²³. Kitas totalitarinės sociotechnikos elementas buvo vadinamojo egzistencijos minimumo užtikrinimas individui mainais už aklą klusnumą ir individualios laisvės atsisakymą. Autorius buvo ne ekonomistas, nebuvo analizavęs ekonomikos veikimo principų, tačiau suvokė, jog tas „socialinis minimumas“ yra grįžimas į vergovės laikus. O skaitant jo mintis apie permanentinę krizę²⁴ sovietų Rusijoje, jos žmonių valdymą badu – susidaro įspūdis, kad jam liko tik vienas žingsnis iki kategorijos, atsiradusios realiojo socializmo pabaigoje ir nusakomos ne tiesiogine „dalijimosi vargu“, o eufemistine „deficitų ekonomikos“ formuluote.

Zdziechowskio antitotalitarizmo kontekste vertėtų dar apžvelgti šio klausimo antiutopinį aspektą; nes jo, mąstytojo ir rašytojo, mentalitetas pasižymėjo programine antiutopija. Bolševikiško tipo santvarkas jis tiesiog vadino utopinėmis, ir tai darė tais laikais, kada „sovietinis eksperimentas“ kėlė susidomėjimą, netgi susižavėjimą, ypač tarp intelektualų. Cituotos

²⁰ Plg. Z. Opacki, *op. cit.*, p. 333.

²¹ M. Zdziechowski, *Chateaubriand i Burbonowie*, Wilno, 1934, p. 232.

²² Z. Opacki, *op. cit.*, p. 334.

²³ M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 68–69.

²⁴ *Ibid.*

knygos įžangoje jis rašė: „Carų Peterburgas mums kėlė pasibjaurėjimą, Leningradas svaigina. Nuo Peterburgo iki Leningrado nuėjome sunkų, erškėčiuotą kelią; stovime prie tikslo šalia žavingai viliojančio uosto...“²⁵ Zdziechowski pakartojo profetistinę mintį, jog „rojaus žemėje“ sukurti nepavyks, nes „visas pasaulis yra piktojo pavergtas“²⁶ ir neįmanoma čia pašalinti skausmo, neteisybės, mirties...

Antiutopiškumo tematika lenkų mokslininkui būdinga nuo pat jo mokslo tiriamosios veiklos pradžios, ypač šiose jo knygose – „Mesjaniści i słowianofilie“ (1888), „Wizja Krasińskiego“ ir „U opoki mesjanizmu“ (pastarosios dvi išleistos 1912 m.). Vienoje iš jų jis pateikia Augusto Cieszkowskio socialinės utopijos kritiką: „Kas galėtų paneigti, jog šis trečiosios epochos vaizdas buvo persmelktas didžiu minties pakilumu ir taurumu – ir kad teisingumu grindžiamos santvarkos pasaulyje nustatymas būtų atnešęs žmonijai didžią laimę. Bet argi teisingumo viešpatavimas, kad ir pakrikštytas Šventosios Dvasios laikotarpio vardu, jau būtų buvusi Dievo karalystė? Ar ji atitiktų tą ilgėjimąsi absoliučios laimės, kuri gyvuoja krikščionių širdyse ir yra neatskiriamai siejama su Dievo karalyste? Ar pasiekus santaiką tarp Bažnyčios ir valstybės, pripažinus tautiškumo principą politikoje, įdiegus visuotinę demilitarizavimą, pagerinus socialinius santykius <...> nuodėmė ir mirtis taip pat nustotų visa ką naikinti, o aklas likimas tyčiotis iš žmonių planų? Kokia praraja tarp istoriosofinės Cieszkowskio sintezės ir Šv. Jono *Apreiškime* regėtos Jeruzalės, kurioje „nebebus mirties, nebebus liūdesio nei aimanos, nei sielvarto““²⁷.

Zdziechowski buvo vienas iš nedaugelio to meto mąstytojų, kurie turėjo drąsos kaip prieštarą istorijos perspektyvai iškelti eschatologijos perspektyvą. Jis nepritarė tam, ką šiuolaikinis mokslininkas vadina „nuolatiniu istorinės ir eschatologinės perspektyvos painiojimu“²⁸. Prieš pat savo mirtį jis rašė: „Šiandien mes žinome, kad žmogus nėra geras, protas nėra neklystantis, jo prigimtis yra neutrali, mokslas vienodai tinkamas ir geriems, ir blogiems dalykams, materija slepia dvasią, o valstybė, klasės, tauta yra besielės tironijos“²⁹.

²⁵ M. Zdziechowski, *Od Petersburga...*, p. VIII.

²⁶ Plg.: 1 Jn 5,19.

²⁷ M. Zdziechowski, *Wizja Krasińskiego*, Kraków, 1912, p. 25 ir toliau.

²⁸ Plg.: A. Walicki, *Filozofia a mesjanizm*, Warszawa, 1970, p. 74.

²⁹ M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 120.

Tačiau perspektyvas painiojo (ir toliau painioja!) ne tik mąstytojai ir rašytojai; dažniau, ir su žymiai blogesniu rezultatu, tai daro ideologai ir politikai; tatai rodo tokios sąvokos: „naujasis žmogus“, „Neue Zeit“ (Naujasis laikas) – XX a. pradžioje Vokietijoje leidžiamo leidinio pavadinimas (jį redagavo K. Kautskis), ar nacių vartojamas terminas – „galutinis sprendimas“.

Zdziechowski pats vienas ėmėsi kovos su naujojo žmogaus vizija. Jis sunerimęs rašė: „... valstybė, laikydama savo rankose visų savo piliečių likimus, norėtų nustatyti tokią tvarką, kad visi būtų vienodo ūgio, vienodo pločio pečiais, vienodai lanksčių kelių ir alkūnių, tokių pat smegenų vijų, tokių pat įpročių, pageidavimų ir idėjų, o jei būtų įmanoma – ir vienodų veidų“³⁰. Šis aprašas turi tokių politinio būvio bruožų, kurie praėjusio amžiaus devintajame dešimtmetyje tapo būdingi sovietiniam žmogui – *homo sovieticus*. Zdziechowski „naujojo žmogaus“ kategoriją nagrinėjo dviejų sąvokų kontekste: individas ir kolektyvas. Jam kėlė nerimą, kad Sovietų Sąjungoje kuriamoje sistemoje individo vietą užėmė beasmenė minia. Konservatyvių pažiūrų žmogui tai buvo dar vienas įrodymas, jog pasaulis prarado visą savo racionalumą. Aptardamas populiarių tuo metu Gustavo Le Bono darbą „Psychologia tūmu“ (Minios psichologija), jis rašė: „Individai privačiame gyvenime vadovaujami interesu, o minia visuomet eina paskui aistrą, kurią kursto demagogai – tiek pataikaudami niekšiškam jos gašlumui, tiek, atvirksčiai, mistiškai uždegdami susižavėjimą kažkokiais įsikarščiavusios vaizduotės sukurtais vaiduokliais“³¹.

Totalitarinės santvarkos pirmiausia kelia grėsmę žmogui kaip būtybei. Zdziechowski tai suvokia, kaip ir daugelis to ir ne tik to meto mąstytojų. Apsiribosiu dviem. „Klausimas yra tas, – rašė minėtasis Nikolajus Berdiajevas, – ar būtybė, kuriai priklauso ateitis, toliau vadinsis žmogumi“³². Praėjus daugeliui metų ispanų mąstytojas J. Ortega y Gassetas atkreipė dėmesį, jog vadinamasis masinis žmogus lengvai pasiduoda visokioms kraštutinėms ideologijoms, neturi savo nuomonės, nesugeba pats sau vadovauti ir noriai paklūsta įsakymams³³. O dabar grįžkime prie Zdzie-

³⁰ *Ibid.*, p. 152.

³¹ M. Zdziechowski, *Węgry i dookola Węgier*, Wilno, 1933, p. 128.

³² Plg.: N. Berdiajev, *Sud'ba czeloweka w sovremennom mire*, Paris, 1934; cit. iš: M. Zdziechowski, *W obliczu końca*, p. 96.

³³ Plg.: J. Ortega y Gasset, *La revolte des masses*, Paris, 1961.

chowskio: „Atrodytų, – rašė jis, – bolševikiška mechanizuoto pasaulio, kuriame gyvi žmonės taptų besieliais mechanizmais, koncepcija turėtų kelti pasibjaurėjimą <...>. Su skausmu pripažįstame, kad joje slypi kažkoks žavesys, traukiantis šiuolaikinį žmogų. Tą nusiteikimą D. Merežkovskis³⁴ apibūdina kaip pageidavimą ar troškimą atsisakyti savojo aš“³⁵. Netrukus po Zdziechowskio mirties ir II pasaulinio karo potyrių prancūzų **egzistencialistai** pavadins tai „pabėgimu nuo laisvės“.

Tačiau gindamas individą nuo masės Zdziechowskis nedaro to remdamasis individualizmo kriterijais. Tai, ką jis rašė apie individą, leidžia jį priskirti prie tuomet dar nežinomo **personalizmo** – judėjimo, kuris gynė žmogų kaip asmenį, o ne vien tik kaip individą, pabrėždamas religinę arba metafizinę žmogaus prigimtį. Todėl Zdziechowską galima laikyti personalistu, ir tai nebus pernelyg laisva interpretacija. Pagrįsti šią tezę detaliau, remiantis šaltiniais, palieku jaunosios kartos filosofijos istorikams.

Daugelis Zdziechowskio palikimo tyrinėtojų atkreipė dėmesį į kasandrišką jo rašytinės kūrybos, ypač vadinamojo Vilniaus laikotarpio, toną; į patosą ir emocinę įtampą, besiveržiančią iš jo darbų, į – *sui generis* – terminologinį mąstytojo bejėgiškumą vadinant tai, ką regi. Čia kyla klausimas, ar kas nors, kas jungia profetistinę viziją su tiesioginiu stebėjimu ir šalta analize, gali nesijausti bejėgis numatomos įvykių eigos atžvilgiu? Persikelkime į XIX a. I pusę, kai gyveno vienas įžymiųjų to amžiaus mąstytojų, politikas ir valstybės vyras Alexis de Tocqueville (1805–1859), parašęs, be kita ko, dvitomį veikalą „O demokraciją w Ameryce“ (Apie Amerikos demokratiją). Šis demokratinės santvarkos nemėgęs liberalusis aristokratas taip rašė dar prieš šios santvarkos įsigalėjimą Europoje: „Taigi, manau, demokratinėms visuomenėms gresianti priespauda neprimena jokios ligišioliniame pasaulyje jos aptinkamos formos ir istorijoje nepavyktų rasti jokie jos atitikmens. Sunkiai randu sąvoką, kuri preciziškai apibūdintų man rūpimą reiškinį. Senieji žodžiai – despotizmas, tironija – čia netinka. Tai naujas reiškinys ir, nesugebėdamas jo pavadinti, turiu jį aprašyti. Mėgindamas įsivaizduoti šią naują pasauliui grėsmę keliančią despotizmo atmainą, aš matau nesuskaičiuojamą aibę identiškų ir lygių žmonių, nepaliaujamai ieškančių vienodų mažų ir banalių emocinių dirgiklių, kuriais jie

³⁴ D. Merežkovskis (1865–1941) – rusų filosofas, mistikas. Prasidėjęs Spalio revoliucijai, pasitraukė į Vakarų.

³⁵ M. Zdziechowski, *Od Petersburga..*, p. 70.

patenkina savos dvasios poreikius. Kiekvienas iš jų gyvena atskirtyje ir yra abejingas kito žmogaus likimui; žmonija jiems reiškia šeimą ir artimiausius draugus; kitų šalia gyvenančių bendrapiliečių jie visai nepastebi; susiduria su jais, bet to nejaučia. Žmogus egzistuoja tik savyje ir sau, o net jei dar turi šeimą, tai jau tikrai nebeturi tėvynės³⁶. Jei tokiais žodžiais nusakomi dar tik numatomi įvykiai, tai kokius reikėtų parinkti šviežiai įgyvendintos idėjos degradavimui nusakyti?

Šioje fragmentiškai sudarytoje Mariano Zdziechowskio antitotalitarizmo rekonstrukcijoje neturėtų pritrūkti dar vieno, jam ypač rūpimo dalyko. Tai Europos ir Lenkijos intelektualų elito požiūris į bolševizmą ir komunizmą; fašizmą, kaip pamenamą, mąstytojas nustūmė į savotišką istorijos pakraštį. Pradėkime nuo pačios bendriausios lotyniškosios formuluotės, kurią jis minėjo: „*Mundus vult decipi* – pasaulis pageidauja būti apgaunamas“³⁷; žmonės nori būti apgaudinėjami, apgaunami... Žmogaus polinkio pasiduoti įvairioms iliuzijoms motyvą aptiksime daugelyje Zdziechowskio parašytų darbų. Jis suvokia, kad sovietinio rojaus vizija – akiplėšiškas bolševikiškos propagandos šūkis – galėjo sužavėti ir patraukti „tamsią, suvedžiotą minią“³⁸ valstiečių ir darbininkų. Tačiau negali suprasti, kaip tie šūkiei gali būti dar patrauklesni inteligentijai, kuriai paprastai būdingas skepticizmas ir racionalus vertinimas ne tik įvykių, bet ir idėjų bei joms skleisti vartojamų žodžių. Apimtas jausmingumo, jis rašė: „Sovietinis barbariškumas tuo žavi Europą, jog yra barbarišką, jog paskelbė karą Dievo idėjai, jog sutrypė religiją, moralę, šeimą, jog ant religijos, moralės ir šeimos griuvėsių jis kuria naują santvarką“³⁹. Praėjus daugeliui metų buvęs profesoriaus Zdziechowskio studentas Česlovas Milošas (Czesław Miłosz) apie tai, kad bolševikų eksperimentas turėjo magiškų galių, taip rašė: „... senukas nesuvokė vadinamųjų nūdienos problemų, o jo šauksmas apie pasauliui iš komunizmo ir nacionalizmo pusės gresiantį pavojų pasižymėjo apgailėtina maniakišku tonu. Jo eschatologinė vizija, jog artėjama prie kažko neišvengiamo ir baisaus, buvo skaitytojų ir klausytojų miglotai suvokiama ir atitiko tų laikų dvasią. Bet tik vizija. Visa minčių eiga, išvados, rekomendacijos prasilenkė su jaunųjų

³⁶ A. de Tocqueville, *O demokraciji w Ameryce*, Warszawa, 1976, p. 469–470.

³⁷ M. Zdziechowski, *Od Petersburga..*, p. 26.

³⁸ M. Zdziechowski, *W obliczu końca..*, p. 315.

³⁹ *Op. cit.*, p. IX; M. Zdziechowski, *Chateaubriand i Napoleon*, p. 274.

siekiais...“⁴⁰ Gyvenimo pabaigoje, jau būdamas Nobelio premijos laureatas, poemoje „Zdziechowski“ Milošas teisinosi: „... Magnificencija. Ilgai truko mano mokymasis tvardyti“⁴¹. Apie iliuzijas, kurioms pasidavė ne tik Milošas, bet ir visa tuometė inteligentija, šiandien galime pasiskaityti svariose mokslinėse disertacijose⁴².

Mąstytojo nuostaba ilgainiui virto elito kaltinimu. Jau po jo mirties išleistoje knygoje yra štai toks fragmentas: „Evangelijoje skaitome, jog ateis laikai, kai „žmonės džiūs iš baimės, laukdami to, kas turės ištikti pasaulį“ (Lk 21, 26). Tie laikai jau atėjo ten, už sienos nuo mūsų – ir artinasi link mūsų. Kalti dėl to tie, kurie sutrukdyti galėjo, bet nesutrukdė; mąstytojai ir rašytojai, kaip R. Rolland, kurie niekšišku teiginiu, jog iš blogio gimsta gėris ir laimė, nuslopino savyje sąžinę ir negirdi aimanų savo artimųjų, kankinamų ir žudomų ten, Rusijoje; kalti publicistai, kurie iš gatvės ima šūkius ir spaudos padedami formuoja nuomonę; kalti tie, kuriuos akina gobšumas ir kurie su pačiu velniu tvarko reikalus, o kalčiausi valdantieji, kurie pataikaudami ir Maskvos apsėstųjų malonės prašydami sau mirties nuosprendį rašo“⁴³. Su proto elitu dažnai taip nutinka, kad, galėdamas pasirinkti tarp ideologijos ir religijos, jis pasiduoda ideologiniam mąstymui, kuris teikia daug pažadų, bet mažai reikalavimų. Religinis mąstymas – priešingas.

Atsižvelgdamas į visa, kas buvo pasakyta, grįžtu prie klausimo: ar Zdziechowski buvo antitotalitaristas? Atsakymas tėra vienas, nors neįmanoma suformuluoti jo tiesiogiai, o tik remiantis atskirų dalykų analize: pirmiausiai kalbos, po to – mąstymo ir pasaulėjautos to nepakankamai įvertinto rašytojo ir filosofo, kuri derėtų nuolatos studijuoti. Ir ne tik šiais metais minimų 70-ųjų jo mirties metinių proga.

Iš lenkų k. vertė Voicechas Savickis

⁴⁰ Cz. Miłosz, *Prywatne obowiązki*, Olsztyn, 1990, p. 198; cituojama iš: Opacki, *op. cit.*, p. 160.

⁴¹ Cz. Miłosz, *To*, Kraków, 2000, p. 64–65.

⁴² Plg.: A Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa, 1996; taip pat: F. Furet, *Przeszłość pewnego złudzenia. Esej o idei komunistycznej*, Warszawa, 1996.

⁴³ M. Zdziechowski, *Widmo przyszłości*, Wilno, 1939, p. 231.

IDEOLOGY *VERSUS* RELIGION: SEVERAL COMMENTS ABOUT
THE ANTI-TOTALITARIANISM OF MARIAN ZDZIECHOWSKI

Jan Skoczyński

Summary

The article discusses the anti-totalitarianism of Marian Zdziechowski even though the thinker did not use the concept of „totalitarianism“. Synonyms of this concept were bolshevism, communism, socialism, utopia, all of which were clearly understood in a negative manner. He viewed the essence of the developments hidden under these concepts as the domination of collectivism over individualism or the taking away of a religious basis from a person. The theme of anti-totalitarianism in the writings of Zdziechowski appeared in the books of his last period, which was in Vilnius: *Od Petersburga do Leningrada* (From Petersburg to Leningrad), *W obliczu końca* (Facing the End) and *Widmo przyszłości* (The Spectre of the Future).